

ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБ'ЄКТА ПРИ ДІЄСЛОВАХ НА ПОЗНАЧЕННЯ ТВОРЕННЯ

У процесі історичного розвитку слов'янських мов роль прямого об'єкта цілком закріпилася за знахідним відмінком, який у сучасній українській мові зберігає цю первинну (незумовлену) функцію, тоді як в інших непрямих відмінках вона є вторинною, семантично і стилістично зумовленою [2: 43]. Іменник у формі знахідного відмінка без прийменника, сполучаючись з перехідним дієсловом, реалізує його валентність і виражає об'єкт, на який спрямована дія, тому виступає обов'язковим придієслівним компонентом. Як зазначає А. В. Шумейкіна, саме в контексті відбувається актуалізація значення дієслова, синтагматичне оточення є найефективнішим засобом розкриття семантики слова, тому показ сполучуваності не менш важливий для характеристики значення слова, ніж саме його тлумачення [5: 7].

Серед розглянутих синтаксичних конструкцій у якості об'єкта при перехідних дієсловах конкретної фізичної дії з семантикою творення найчастіше виступають іменники у знахідному, рідше – родовому відмінку. Крім того, існують такі варіанти, у яких іменник може функціонувати у спільній відмінковій формі (родовий і знахідний відмінки).

До групи із семантикою творення належать дієслова: *будувати, варити, карбувати, квасити, квітчати, клеїти, клепати, косити, креслити, кресати, кувати, лагодити, лакувати, малювати, молоти, молотити, мурувати, міряти, орати, пекти, пиляти, плавити, прасувати, прясти, ремонтувати, садити, саджати, сапати, свердлиити, сіяти, скиртувати, скородити, склити, снувати, споряджати, сталити, ткати, точити, фотографувати, хрестити, шити, шукатурити*, а також утворені від них за допомогою префіксів *в-, ви-, від-, до-, з-, за-, пере-, під-, по-, при-, роз-* тощо).

До прямих додатків у сучасній українській літературній мові належать безприймєнникові: знахідний відмінок, родовий відмінок при заперечному перехідному дієслові і партитивний родовий (що означає частину від цілого або виражає обмеження дії у часі). Основним засобом вираження об'єкта є знахідний відмінок, периферію становить родовий заперечний та родовий частковості.

Семантико-синтаксичний зв'язок керування, зумовлений насамперед семантичною природою предиката. Саме лексичне значення є первинним, оскільки воно закладене у слові. Тут доречно провести паралель із категорією валентності дієслова. Перехідні дієслова не розкривають у повному обсязі свого змісту самостійно і передбачають об'єкт для розкриття дії. Дієслова, залежно від значення, приєднують іменник певної тематичної групи (далі – ТГ). Дієслова із семантикою творення керують переважно іменниками ТГ 'створене людиною': *шити сорочку, малювати картину, варити борщ, кувати зброю*. Іноді місце об'єкта при цих дієсловах займають іменники, вжиті в переносному значенні. Такі словосполучення утворюються внаслідок поєднання дієслів із абстрактними іменниками. Значна частина таких конструкцій належить до фразеологізмів: *малювати дійсність, сушити голову, кувати слово, кувати долю, вішати ярлик (на когось), точити серце*. Напр.: *Палили багаття вони цілу ніч, Все ясную зброю кували* (Леся Українка); *Сиджу на чужині, кую свою долю* (С. Руданський). У таких словосполученнях синтаксичний зв'язок залишається незмінно сталим і слугує для грамаітичного вираження лексичної сполучуваності головного та залежного компонентів. Опорним у синтаксичному

плані вважають дієслово, у семантичному – іменник. Кероване слово незмінне, керуюче може набувати різних форм: *садити, саджу, садимо, насаджувати, посадили квіти; склити, склю, склимо, засклити, посклили вікна; снувати, сную, снуємо, на-снувати, поснували нитку* тощо.

Найчастіше об'єктом при прямо перехідних дієсловах виступають іменники, рідше – займенники та субстантивовані частини мови у знахідному або родовому відмінку. Напр.: *хрес-тити дітей / їх / малих, фотографувати діда / його / старого, молотити жито / полукіпок, пекти коржі / багато*.

На вибір відмінкової форми об'єкта впливають і граматичні, і семантичні ознаки компонентів словосполучення: вид дієслова (доконаний/недоконаний), семантика керованого слова (повнота/частковість охоплення дією, істота/неістота), наявність заперечної конструкції (функціонування із часткою *не*).

Зі знахідним об'єктом сполучаються безпрефіксні дієслова на позначення творення недоконаного виду. Характерною рисою іменника при таких перехідних дієсловах є визначеність, точне число, повне охоплення об'єкта дією: *прясти вовну, шити чоботи, фотографувати дітей, молотити пшеницю, косити сіно, садити капусту, сіяти мак, прасувати білизну, варити борщ, пекти хліб*. Напр.: – *І цей має [гроші], обіззався один келійник, бо часто **шиє одержу!** О, цей любить чепуритись!* (І. Нечуй-Левицький); *Там **пряжу прядуть та тчуть, там – одержу** всяку **шиють*** (Панас Мирний).

Компоненти таких словосполучень поєднані найтіснішим зв'язком Д → (кого? що?) → І, тобто дієслово → відмінок → іменник. Питання є тією сполучною ланкою, що об'єднує два компоненти у словосполучення, виражає відмінкову форму об'єкта. Відмінок – один із засобів, що виражає залежність іменника від дієслова.

Унаслідок поєднання префіксів із дієсловами утворюються гнізда споріднених спільнокорених слів. Префікси, споріднені з приєдниками, надають найрізноманітніших значень похідним дієсловам [4: 261]. Префіксація надає перехідному дієслову додаткових семантичних відтінків або нового значення, змінює вид дієслова, значно збільшує кількість приєднаних прямо перехідних дієслів, відповідно і словосполучень, у котрих компоненти

пов'язані зв'язком керування. Так, у словах *варити* – *виварити*, *доварити*, *зварити*, *заварити*, *наварити*, *поварити*, *приварити*, *проварити*, *розварити*, *переварити*, *уварити* сема 'під дією високої температури готувати щось до споживання' набуває відтінків повторення, неповноти, частковості, доповнення, завершення дії, сполучення або відокремлення, дії понад норму. Отже, префікси, що наближені до прийменників, надають похідному дієслову лише додаткового значення. Утворені таким способом спільно-кореневі слова, належать до однієї семантичної групи, а керовані ними об'єкти до типових ТГ. У випадку, коли предикат приєднує префікси відмінні від прийменникових, його семантична структура може значно змінитись; головний компонент займає позицію у семантичній групі відповідно до набутого значення і спрямовує дію на притаманні саме їй об'єкти, напр.: *садити рослини* – *насадити* (одягнути) *капелюх*, *шити одяг* – *пошити хату* (ремонтувати солом'яний дах), *хоронити мертвих* – *хоронити* (ховати) *гроші*, *варити борщ* – *зварювати деталі* тощо. Напр.: *Треба було [Калині] хатчину наново пошити; через перестарілу солому, що майже зовсім загнила, протікає добре дощ...* (О. Кобилянська).

Префікси *в-(у-)*, *ви-*, *від-*, *до-*, *з-(с-)*, *на-*, *над-*, *пере-*, *під-*, *по-*, *при-*, *про-* можуть надавати дієслову додаткового значення частковості, обмеження дії у часі. Префіксовані дієслова можуть поєднуватися із іменником у родовому та знахідному відмінках: *посадити картоплі* (картоплю), *зварити галушок* (галушки), *укресати вогню* (викресати вогонь), *домолоти солі* (сіль), *перекосити трави* (траву), *спекти м'яса* (м'ясо).

Дієслова доконаного виду з префіксом *на-* функціонують переважно у сполученні з іменниками у родовому відмінку (*набудувати церков*, *наквасити яблук*, *накосити сіна*, *намолоти борошна*, *намолотити зерна*, *намурувати стін*, *наорати землі*, *напекти паляниць*, *напрясти вовни*, *насвердлити дірок*, *нашити кожухів*), напр.: – *Доводилось мені і скарби знаходить: багацько **набудував** я **церков**, **монастирів*** (О. Стороженко); *Я не знаю, чи багато його **напикати пасок*** (Панас Мирний). Особливістю досліджених синтаксичних конструкцій є семантична модифікація головного компонента, що виражає завершеність дії, яка частково охоплює об'єкт або вказує на певну його кількість/число: *вареників*, *будинків*, *чобіт* тощо. Залежний компонент

– матеріально-речовинні іменники або множинні, які допускають поділ на частини і не втрачають при цьому свого змісту у словосполученні: *жито, сіль, вода, молоко, олія, гриби, картопля, сливи*. Можна, наприклад, *посіяти жито/жити* (посіяти все або якусь частину), *нашити лату/лат*.

У словосполученні, де головний компонент – префіксальне дієслово, вживаний у знахідному відмінку іменник, позначає, як правило, цілу частину чогось. Об'єкт у родовому відмінку вносить кількісну ознаку: *Він обговорював з нею докладно, що нову діжку треба вимочити добре, щоб огірки не пахли, що капуста сей рік треба **наквасити** менше* (М. Коцюбинський); ***Приклепаємо косу** та поїдемо на сінокіс на Десну, та **накосимо сіна*** (О. Довженко); *Не стільки мужик **гороху намолотив**, скільки ціпом собі голову набив* (Прислів'я).

Дієслова у словосполученнях з об'єктом у родовому відмінку умовно можна поширити порядковими, збірними, дробовими, неозначено-кількісними (*багато/небагато, мало/немало, чимало, кілька, декілька, кількадесять, кільканадцять, сто-надцять*) і займенниковими числівниками (*скільки, стільки, стільки-то, скількись*), інколи іменниками (*сила, безліч, море, маса*). Числове значення мають такі лексичні історизми на позначення різних мір, як *копа, півкопи, полукіпок, аршин, повісмо, горстка, чисниця* тощо [4: 339]. Напр.: *Мій віз, мов птах, **два крила куряви здійсмає** з вітром поруч* (Б.-І. Антонич); ***Загорілось двоє росинок*** (Дніпрова Чайка).

Порівняймо: об'єкт представлений іменником у знахідному відмінку – *молоти* (що?) *зерно, борошно, каву, мак, сіль*; родовий відмінок – *змолоти* (чого?) *зерна, борошна, кави, маку, солі*. Префікс надає опорному дієслову значеннєвих відтінків *змолоти, домолоти, намолоти, перемолоти* – довести процес до завершення, *молоти* частину цілого або *змолоти* усе. Результат поєднання із префіксами перехідного дієслова *пекти* – це його семантично можливі варіанти, які у сполученні зі знахідним об'єктом утворюють словосполучення: *пекти пироги, випекти хліб, допекти* (завершеність дії) *качку, запекти м'ясо, обпекти пальці; перепекти* (понад міру) *коржі, попекти паляниці; припекти* (неповнота дії) *тісто; спекти* (завершеність дії) *півня*. Наявність у мові префіксів, що означають завершеність дії,

доповнення, збільшення на частину, спричинює варіантність: *напекти/спекти пирогів, картоплі, м'яса; допекти* (спекти додатково) *коржів, паляниць; перепекти* (багато, певну кількість) *хліба, птиці* тощо.

У ролі родового відмінка, який у якості об'єкта має значення партитивності, тобто вказує на неповне охоплення дією, виступають також іменники із лексико-граматичного розряду матеріально-речовинних, що позначають різні матеріали, речовини, створені людиною предмети або продукти природного походження: метали (*бронза, срібло, залізо*), хімічні елементи (*кисень, водень*), рідини (*вода, олія, молоко*), тканини (*шовк, полотно, ситець*), продукти харчування (*борщ, кава, сіль, хліб*), ліки (*аспірін, цитрамон*), рослини (*морква, кавуни, калина*), матеріали (*віск, пісок, цемент*). Із ТГ 'рослини' у формі родового об'єктного вживаються назви дерев, кущів, злаків, трав, овочів, ягід. Вони, як правило, мають форму однини. Функціонування значної кількості іменників у родовому відмінку зумовлене семантикою перехідного дієслова, а також їх належністю до розряду матеріально-речовинних.

Знахідний об'єктний іменників переходить у родовий також у конструкціях з дієсловами недоконаного виду при наявності заперечної частки **не** (З. в. → не + Р. в.). Родовий вказує на не повністю охоплений дією предмет або його частину чи певну кількість (*варити борщ – не варити борщу, шити чоботи – не шити чобіт, пекти печеню – не пекти печені*). Напр.: *Хоч би наші русини мали не тільки повний рот, але й повну хату польських слів, польської мови, то це не підніме їх розуму, не піднесе вище їх добробуття, бо з польських слів не навариш тривалого смачного борщу, не спечеш печені, не пошиєш чобіт, не заплатиш податі* (І. Нечуй-Левицький).

Уживання відмінкових варіантів можливе у словосполученнях, де виконують функцію об'єкта іменники чоловічого роду II відміни – назви побутових предметів, які мають паралельні форми, спільні з формами або родового, або називного відмінків незалежно від форми дієслова [1: 72]. Характерною ознакою назв предметів у таких синтаксичних конструкціях є закінчення *-а* та *-я* (у м'якій групі), напр.: *запрягти віз/воза, клепати ніж/ножа, лагодити замок/замка, стілець/стільця,*

посадити літак/літака, помалювати комин/комина, спекти пиріг/пирога, уквітчати божничок/божничка, шити кожух/кожуха, костюм/костюма. І. Р. Вихованець кваліфікує таку форму як другу форму знахідного у функції об'єкта, а не як родовий відмінок [1: 122].

Отже, вибір відмінкової форми іменника при дієсловах із семантикою творення залежить від семантичного наповнення обох компонентів, наявності значення множинності, речовинності, частковості у залежного слова, а також обмеження дії у часі.

Серед розглянутих дієслівних словосполучень з підрядним зв'язком керування (всього 1970) відмінкова форма об'єкта представлена так: 56% – знахідний відмінок, 35% – родовий, 9% – спільна форма.

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992.
2. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К., 1986.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – 3-те вид., допов. – К., 2002.
4. Український правопис. – 4-те вид, випр. й доп. – К., 1993.
5. Шумейкіна А. В. Багатозначність дієслів конкретної фізичної дії в сучасній українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2007.